

Розділ. Соціально-психологічні очікування як детермінанта психологічної культури особистості.

Психологічна культура особистості – це комплекс розвинутих спеціальних потреб, здібностей та вмінь людини. Психологічна культура відображається в самоорганізації і саморегуляції будь-якої життєдіяльності людини, розмаїтті її базових прагнень і тенденцій, у її ставленні до себе, до інших людей, до живої і неживої природи, до світу в цілому.

Варто зазначити, що психологічна культура особистості – це складова її базової культури. Психологічна культура є системною характеристикою культури особистості, вказує на розвиток особистості, освіченість, вихованість, самодостатність. Рівень психологічної культури особистості визначальним чином впливає на ефективність її самовизначення і самореалізації в житті, сприяє успішній соціальній адаптації, саморегуляції, саморозвитку та самотворенню особистості.

Сучасна епоха переповнена глобальними змінами, техногенними катастрофами, міжетнічними і міжконфесійними конфліктами. Попри це все, однією з найважливіших проблем сьогодення залишається проблема духовності, всебічного розвитку громадянина України як соціально активного її будівничого, творця самого себе, з належними настановленнями, ціннісними орієнтирами, високою культурою поведінки.

Соціально-психологічні очікування є тією детермінантою, яка безумовно впливає на ефективність міжособистісної взаємодії, допомагає особистісному самовизначенню та самореалізації в житті, спонукає до успішної соціальної адаптації, сприяє активному саморозвитку і самотворенню та визначальним чином позначається на психологічній культурі особистості.

Під соціально-психологічними очікуваннями розуміємо суб'єктивні орієнтації будь-якого учасника міжособистісної взаємодії стосовно того, як він оцінює і оцінюють його інші учасники взаємодії та на яку, у зв'язку з цим, поведінку від оточуючих він сподівається та оточуючі сподіваються від

нього. Безумовно, соціально-психологічні очікування – це складне психологічне утворення, зміст якого залежить від рівня розвитку людини, її індивідуально-психологічних особливостей, від її складових самосвідомості: самооцінки, домагань, рефлексивності, а також таких складних інтегрованих форм самосвідомості як образ Я та Я-концепція.

Щоб розкрити глибинну сутність соціально-психологічних очікувань, як детермінанти психологічної культури особистості, необхідно зазначити такі вихідні положення:

- соціально-психологічні очікування є соціально-психологічним утворенням, яке породжує структурно-змістову цілісність «Я» і забезпечує її функціонування;
- структурно-змістова цілісність «Я» не може існувати поза соціальним середовищем та поза таким соціальним утворенням, як «не Я»;
- соціально-психологічні очікування – складне психологічне утворення самосвідомості особистості, що регулює, координує, трансформує зовнішні та внутрішні впливи і взаємодію між «Я» та «не-Я» особистості;
- соціально-психологічні очікування передбачають узгодженість трьох аспектів: когнітивного, емоційно-ціннісного та конативного;
- соціально-психологічні очікування – це сукупність апробованих знань, інформація суб'єкта про самого себе, а також уявлення про те, як його сприймають, оцінюють, розуміють оточуючі суб'єкти взаємодії, зокрема значущі інші, а він, відповідно, сприймає, оцінює і розуміє їх;
- соціально-психологічні очікування супроводжуються великим емоційно-ціннісним навантаженням, оцінкою та самооцінкою суб'єктом якостей, дій, вчинків, патернів взаємодії та

формуванням на цій основі певного ставлення як до суб'єктів взаємодії, так і до самого себе;

- соціально-психологічні очікування суб'єкта передбачають регулятивність своєї діяльності і поведінки, узгодження очікувань, сподівань інших з власними думками, бажаннями, діями, врахування їх ймовірних реакцій і навпаки.

Соціально-психологічні очікування є одним із феноменів, який має суттєвий вплив на людські взаємини, міжособистісну взаємодію малої групи і знаходиться в тісному взаємозв'язку з її ціннісно-нормативною системою, соціальними настановами, рефлексією та ідентифікацією.

Людські взаємини – контакти, зв'язки двох або більше людей, в результаті яких відбувається зміна їхніх суджень, оцінок, ставлень, настановлень, поведінки та діяльності. Глибина, багатогранність і неочікуваність людських взаємин повною мірою залежать від унікальності і неповторності людини. Людські взаємини завжди представляли і будуть представляти величезний науковий інтерес тих науковців, об'єктом вивчення яких є людина. Людині завжди хотілося передбачити, спрогнозувати перебіг подій. Кожна людина на щось сподівається, надіється, чогось очікує, чекає. Очікуваннями, сподіваннями наповнена кожна мить людських взаємин, стосунків, конфліктів, і людського буття загалом.

Внутрішнє життя людини неможливо розглянути поза спільнотою, тому необхідно виокремити те, що значною мірою впливає на регуляцію поведінки індивіда, який взаємодіє з іншими учасниками взаємодії, індивіда в малій групі. Це в свою чергу позначається на його психологічній культурі. Одним із таких регуляторів виступає ціннісно-нормативна система групи. Ціннісно-нормативна система групи є ціннісно-змістовим компонентом психологічної культури особистості. Вона передбачає поєднання особистісно значущих і особистісно ціннісних прагнень, ідеалів, переконань, поглядів, позицій, ставлень, вірувань в галузі психіки людини, її діяльності, взаємини з

оточуючими. Ціннісно-нормативна система групи упорядковує плин повсякденного життя, спрямовує поведінку членів групи в потрібне русло.

Соціально-психологічні очікування здійснюють регулятивні та орієнтаційні впливи на індивіда, визначають його дії та вчинки. Таким чином, у нас виникає низка запитань: яку ж роль відіграють соціально-психологічні очікування, і в якому взаємозв'язку перебувають з складовими ціннісно-нормативної системи малої групи? Чи пов'язані культурні норми людини з нормативністю соціальної поведінки, її рольовими функціями, соціально-психологічними очікуваннями? Як впливають соціально-психологічні очікування на формування психологічної культури особистості?

Групові норми – це прийняті або очікувані від членів групи форми поведінки. Найбільш розповсюджені, стійкі соціально-психологічні очікування мають визначальний вплив на нормотворчі процеси малої групи. Групові норми, що виникли на основі соціально-психологічних очікувань, здійснюють на останні зворотний вплив, оскільки індивід не пасивно очікує, а вимагає від партнера по взаємодії певних дій. У соціально-психологічній літературі активні очікування інколи позначають терміном «експектації» – з англійської мови «expectation» – «нормативне очікування».

Експектації – це система очікувань або вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей. Зміст експектацій визначається груповими нормами. Експектації – це те, що, на думку членів групи, очікується в даній ситуації, а групові норми – те, що має бути зроблено в цій ситуації. Таким чином, соціально-психологічні очікування, експектації, сподівання є початковим етапом міжособистісної дії, вчинку. Соціальна поведінка індивідів, зокрема, міжособистісна взаємодія їх у групі, функціонує на базі певних норм, які виробляються спільно.

Соціально-психологічні очікування можуть трансформуватися в соціальні норми, які зв'язують в один вузол розмаїття інтересів, цілей, мотивів окремих членів спільноти. У процесі міжособистісної взаємодії та спілкування очікування набувають характеру мотивів поведінки.

Формування соціально-психологічних очікувань базується на колективному досвіді: вони поширюються і підкріплюються завдяки комунікації та взаємодії. До того ж, в окремих випадках можуть отримати поширення неадекватні реальності очікування. Соціально-психологічні очікування здатні відображати не тільки соціальну реальність в контексті малої групи, але й поза її межами – в ширшій соціокультурній системі. Таким чином, групові очікування, хоч і є суб'єктивними орієнтаціями індивідів окремої малої групи, вони – не тільки групове утворення, але й утворення та продукт цілої соціокультурної системи, з її соціальними нормами, культурою, традиціями і звичаями, віруваннями та уподобаннями. Групові очікування виступають не тільки результатом відображення соціокультурної реальності, а й передумовою її змін, оскільки утворюють деяку систему співвідношень, стандартів порівняння певних суспільних настроїв, цінностей, які залежать не безпосередньо від економічного стану, дій лідера тощо, а опосередковуються відповідними соціально-психологічними очікуваннями.

У стійких малих групах соціально-психологічні очікування відображають об'єктивну необхідність узгоджених дій: від кожного члена очікується певний комплекс думок, почуттів і вчинків, що відповідають його місцю в системі спільної діяльності. Якщо його поведінка не відповідає цим очікуванням, це викликає відповідну реакцію членів групи – соціальні санації.

«Інколи самі експектації розглядають як різновид соціальних санкцій, що впорядковують систему взаємин і взаємодії у групі. Вагомим чинником функціонування будь-якої малої групи є інтерналізація різних санкцій. Члени групи контролюють свою поведінку і очікують схвалення чи осуду з боку інших членів взаємодії, в першу чергу значущих інших. Людська поведінка набуває певної впорядкованості, яка є результатом дотримання соціально-психологічних очікувань, а відповідно і норм, оскільки соціальні очікування «правильної» або «належної» поведінки асоціюються з наявністю легітимності, узгодженості, що передбачають групові норми» [5, с.90].

Соціально-психологічні очікування, так само як і норми – це не тільки результат групових зусиль індивідів. Особливе значення має те, що вони можуть формуватися будь-яким індивідом. Для психологічного аналізу категорія «особистісних норм» є однією з основних. «Особистісні норми співвідносяться з уявленнями людини про саму себе. Передбачуване, антициповане людиною або реальне порушення норм зумовлює виникнення у неї почуття вини, самоосуду, протесту проти своїх власних дій, втрату поваги до себе. Дотримання особистісної норми пов'язане з почуттям гордості, високою самооцінкою, самоповагою, впевненістю в правильності своїх дій і позицій» [5, с.95].

Норми є не просто жорсткими обмеженнями і вказівками чіткого способу дій, але можуть також передбачати низку прийнятних, допустимих варіацій поведінки. Варіативність поведінки, пошук оптимальних дій, вчинків вказує на орієнтувальну функцію соціально-психологічних очікувань. Вони здатні створити своєрідну систему сподівань, прогнозів щодо певного перебігу подій чи окремого ідеального варіанту. Соціально-психологічні очікування можуть і не реалізуватися, але готовність індивіда, активні дії, дають йому можливість враховувати недоліки попередніх спроб й адекватно оцінювати ситуацію, що свідчить про регулятивну спроможність індивіда.

Групові цінності, ціннісні орієнтації є вищими формами і засобами регуляції поведінки, які утворюються на базі групових та особистісних норм. Кузікова С. зазначає, що система ціннісних орієнтацій визначає змістову спрямованість особистості та її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, вона є ядром мотивації життєвої активності, основою життєвої концепції й «філософії життя» [9, с.224]. Соціально-психологічні очікування є оцінювальною категорією, яка позначає чекання не тільки обов'язкового, того що повинно відбутися; не тільки прийнятного, тобто заданого контурами соціальної ролі; а й цінного, найбільш значущого на даному часовому відрізьку.

Звернемо увагу на взаємозв'язок соціально-психологічних очікувань та групових цінностей і, зокрема, з таким феноменом малої групи як колективу – ціннісно-орієнтаційною єдністю. Групові ціннісні орієнтації є одним з чинників формування домагань групи, а саме встановлення її верхньої межі, тобто задають рівень ідеального варіанту. У свою чергу ідеальні очікування-вимоги фіксуються в групових нормах. Таким чином, соціально-психологічні очікування ідеального, найбільш бажаного є психологічним утворенням, яке детерміноване ціннісно-нормативною системою групи і визначає її психологічну культуру. Взаємини в групі з високим рівнем розвитку є стабільними та вибірковими. Це, звичайно, впливає як на самооцінку групи, так і на власну оцінку, погляди, очікування. Розуміння позиції індивіда, вміння поставити себе на його місце впливає на ефективність діяльності групи. У міжособистісній взаємодії групи може мати місце ситуація невідповідності ціннісних орієнтацій особистості та її поведінки. Це можна пояснити неузгодженістю між ідеальними очікуваннями та умовами реальної поведінки.

У соціально-психологічних очікуваннях виявляються два моменти: перший – право очікувати від навколишніх поведінки, яка відповідає рольовій позиції, і другий – зобов'язання поводитися відповідно з очікуваннями інших людей.

Рольова позиція або соціальна роль є невід'ємним компонентом ціннісно-орієнтаційної системи групи. «Роль – це програма, що відповідає очікуваній поведінці індивіда, який посідає певне місце в структурі тієї чи іншої соціальної групи, або структурований спосіб її участі в житті суспільства, що ніяк не може бути її зображенням» [10, с.111].

Соціальна роль – нормативно схвалений образ поведінки, очікування від кожного індивіда, що посідає конкретне місце в суспільстві.

Соціально-психологічні очікування визначають загальні контури соціальної ролі, вони її наповнюють психологічним змістом і не залежать від свідомості та поведінки конкретного індивіда. Очікування накладаються на

роль як щось зовнішнє, більш або менш обов'язкове. Їх суб'єктом є не індивід, а суспільство чи будь-яка конкретна соціальна група, тобто соціальна роль може народжуватися не індивідом, не окремою спільнотою, а бути продуктом соціуму. Саме те, наскільки поведінка індивіда відповідає соціально-психологічним очікуванням, виступає критерієм оцінки виконання ним даної соціальної ролі.

Людина одночасно виконує багато ролей, тому взаємодія людей регулюється рольовими очікуваннями. Так, «...викладач очікує певної поведінки від студента, старший від молодшого і навпаки: студент очікує цілком визначеної поведінки наставника, молодший – поведінки старшого» [18, с.105].

На думку М.Савчина, «...успішність міжособистісної взаємодії залежить від відповідальності поведінки людей щодо взаємних очікувань, тобто від дотримання такту. Такт – це здатність і вміння людини безпомилково приписувати іншим очікування того, що вони готові від неї почути і побачити. Нетактовність – це помилкове приписування або ігнорування в поведінці очікувань партнера» [18, с.106].

Соціально-психологічні очікування, в залежності від спрямованості особистості, можуть набувати різного змістового навантаження. Розглянемо алоцентричну і егоцентричну спрямованості особистості у контексті соціально-психологічних очікувань та їх значення і вплив на адаптаційний процес зокрема і в цілому на психологічну культуру особистості. Алоцентрична спрямованість забезпечує здатність особистості усвідомлювати себе як цінність у нерозривному зв'язку з усвідомленням цінності інших людей. І, що особливо важливо, останні сприймаються нею не як засіб задоволення її потреб, а як цінність, без якої власне життя втрачає сенс. Алоцентрична спрямованість соціально-психологічних очікувань має стійкий гуманістичний характер. Такі соціально-психологічні очікування сприяють ефективному перебігу адаптаційного процесу, становленню в групі

сприятливого соціально-психологічного клімату, формуванню високого рівня психологічної культури особистості.

Егоцентрична спрямованість соціально-психологічних очікувань не тільки вказує на їх різновид, а й окреслює їхню природу і змістові характеристики. Людина з егоцентричною спрямованістю очікує дій і оцінок з боку оточення, які відповідають її егоїстичній прагма-концепції.

Як зазначає М.Боришевський, особистість з егоцентричною спрямованістю самосвідомості може володіти високою здатністю до саморегуляції, проявляти в процесі її здійснення сильну волю, наполегливість. Нажаль, енергетичні ресурси такої саморегуляції, «цінності», на яких вона базується, її регуляторні механізми нічого спільного не мають з моральними цінностями, які лежать в основі соціально позитивної саморегуляції поведінки, оскільки остання є інструментом задоволення вузькоегоїстичних потреб і відносно оточення може бути оцінена як явище суто негативне [6, с 31–32].

У людини з егоцентричними властивостями характеру соціально-психологічні очікування матимуть повністю або частково егоцентричну спрямованість. Модальність та динаміка можуть носити ситуативний характер. Ситуативність може проявлятися, з одного боку, в мірі нерозуміння суб'єктом того, що можливе існування протилежних точок зору, в конвергентному баченні розв'язання завдання; з іншого, в гостроті і значущості ситуації, передусім усе-таки для нього, а не для інших членів групи чи спільноти загалом. Така людина не тільки сама здатна сприймати й очікувати оцінки і дії, які відповідають її вузькоегоїстичним потребам, вона переконана, що так само намагаються діяти інші. І головну запоруку успіху особистість з егоцентричною спрямованістю вбачає саме в таких оцінках, діях, вчинках. Коли адаптація протікає в акомодативній фазі і нагадує пасивне пристосування, егоїстична спрямованість майже не простежується. Але і в цій фазі егоїстична поведінка не сприяє ефективному адаптуванню індивіда. Коли адаптація набуває асиміляційного змістового навантаження,

індивід з егоцентричною спрямованістю повільно адаптується в незнайомому оточенні. Своїми оцінками та діями, а також очікуванням прийнятних для нього оцінок і дій з боку оточення, індивід з егоцентричною спрямованістю важко адаптується, його діяльність супроводжується постійними конфліктами та непорозуміннями з боку учасників міжособистісної взаємодії. Егоцентрична спрямованість дестабілізуюче впливає на соціально-психологічний клімат групи, сповільнює консолідацію групотворчих динамічних процесів, негативно впливає на формування психологічної культури особистості.

Провідну роль у встановленні та збереженні взаєморозуміння відводить очікуванням Е.Лінчевський [11]. Автор зауважує: «Неможливість сформулювати прогноз, або його занадто велика невизначеність нерідко спричиняє дезорганізацію всієї поведінки. Чіткі очікування здатні автоматично приводити в дію відповідні шаблони поведінки. Очікування – явище надзвичайно динамічне, але не тільки воно впливає на дії суб'єкта. Діяльність, яку виконує людина, також впливає на реалізацію очікувань, оскільки завдяки відповідним діям ймовірність одних варіантів буде підвищуватися, а інших – знижуватиметься. Внаслідок цього нерідко одні очікування відмирають, а інші – із зародків втілюються в життя» [11, с.5].

Можна зробити висновок, що очікування, які прогнозують поведінку партнера та перебіг подій, зокрема ситуацію, в якій відбувається спілкування, є невід'ємною складовою нормального розвитку людських взаємин. Тому люди в типових ситуаціях, навіть у тих, стосовно яких у них досить сформована система очікувань, і тим більше в незнайомих, стосовно яких експектації ще не сформовані, здатні поводитись по-різному.

Досліджуючи феномен комунікативних очікувань, Е.Лінчевський виокремлює такі змістові ознаки, як багатоваріантність та ймовірність. «Стосовно будь-якої ситуації людина може мати не одне очікування, а низку варіантів. У процесі взаємодії варіанти можуть як набувати актуальності, так і втрачати її. Людина здатна детально аналізувати найбільш ймовірні

очікування, в той час як менш ймовірні відсіюються, відкидаються на периферію свідомості та за її межі» [11, с.9]. Таким чином, маємо підстави зробити висновок, що комунікативні очікування детерміновані змістовими параметрами процесу спілкування і слугують його змістовим навантаженням.

Часто можна помітити, що людина заявляє про себе негативно, побоюючись складності того чи іншого завдання, виконання певного доручення. Інколи за допомогою таких суджень вона прагне себе підбадьорити. Інколи ці судження відображають її реальну невпевненість, безпорадність. Соціально-психологічні очікування і відповідна їм поведінка визначають в кінцевому результаті уявлення індивіда про самого себе.

Люди, які впевнені у власній значущості, очікують, що інші будуть ставитися до них таким же чином. Діти, котрі відчують значною мірою материнську депривацію, як зазначає Р.Бернс, звичайно сумніваються в своїй цінності і заздалегідь переконані в неможливості встановлення тісних емоційних зв'язків з матір'ю або з іншою близькою людиною. У результаті вони починають уникати будь-яких соціальних контактів, оскільки завжди очікують, що будуть відчужені. У основі таких стосунків, що лежать між очікуваннями і поведінкою, має місце механізм „пророцтва самореалізації” [12]. Цей механізм є основою ставлень, що складаються між очікуваннями індивіда та його поведінкою. Соціально-психологічні очікування інтерпретують реакції навколишніх, визначають характер дій та вчинків індивіда.

Будь-якій людині властива система соціально-психологічних очікувань. Ця система здатна значною мірою впливати не тільки на зміст, але й на перспективні лінії, визначає контури психологічної культури особистості та стратегію життя загалом.

Діти, які вважають, що нікому не подобаються, можуть поводитись, виходячи із цієї передумови, або інтерпретувати відповідним чином реакції навколишніх.

Відмінність і співвідношення «Я-реального», яким індивід себе бачить в даний момент, та «Я-ідеального», яким індивід хотів би себе бачити, чому багато уваги приділяв К.Роджерс в своїх наукових пошуках, кристалізують в свідомості й самосвідомості стандарти та орієнтири, стосовно яких індивід і визначає себе [16].

Таким чином, соціально-психологічні очікування виступають важливим чинником не тільки вибору та апробації інформації, а й планування діяльності особистості. Якщо отримана в діяльності інформація через зворотній зв'язок оцінюється як така, що відповідає очікуванням, то вона асимілюється образом світу і майже не змінюється. Сам образ «Я» змінюється доволі повільно, оскільки володіє великою асимілятивною здатністю. Інформація отримана індивідом, оцінки, ставлення інтеріоризуються ним в систему соціально-психологічних очікувань, що дозволяє йому здійснювати самозвіт. На базі цього формується самооцінка, уявлення про реальне та ідеальне «Я».

У ідеальному образі «Я» відображаються такі вимоги і очікування навколишніх до людини, які засвоюються нею і трансформуються в її «Я». У міру зростання дитини, очікування, спрямовані до неї, стають більш багатогранними і різноманітними. Зміст та спрямованість цих очікувань залежить від тих інституцій, в які входить дитина.

Соціально-психологічні очікування виконують регулятивну функцію між «внутрішнім» тиском ідеального «Я» з одного боку, та з іншого – вимогами, сподіваннями, прогнозами оточення, в першу чергу значущих інших.

На думку Т.Шибутані, «...кожен індивід повинен формувати уявлення про те, як він виглядає в очах інших, з якими він контактує. ...Спосіб поведінки індивіда, сформований на базі соціально-психологічних очікувань, не має відштовхувати від нього партнерів. Він не може дозволити собі зробити щось таке, що викличе в інших сумнів, який може призвести не тільки до вагань, але й навіть опору з їхнього боку» [21, с.80]. Таким чином,

ми пересвідчуємося, що очікування мають соціально-психологічні детермінанти функціонування, і їх доцільно розглядати в контексті діалектичної єдності «Я» та «не-Я», тобто соціальним середовищем. Такі важливі форми прояву самосвідомості як самооцінка особистості та її рівень домагань спричиняють зворотній вплив на міру адекватності соціально-психологічних очікувань. Це ще раз підтверджує той факт, що соціально-психологічні очікування виступають одним із механізмів, який сприяє перетворенню зовнішніх соціальних впливів у внутрішні регулятори поведінки, тобто трансформують соціокультурні впливи у внутрішні психологічні прояви.

Завдяки тому, що соціально-психологічні очікування пов'язані з певним рівнем домагань, який в свою чергу включає в себе потреби індивіда, а також з вимогами соціального середовища, які безпосередньо «не адресовані» до індивіда, стає можливою орієнтувальна та регулювальна функція очікувань. Орієнтувальна функція соціально-психологічних очікувань базується на здатності індивіда більш чи менш адекватно рефлексувати на чуттєвому чи когнітивному рівні те, чого чекають від нього інші, як ставляться до нього, як будуть реагувати на його дії, вчинки. Регулювальна функція полягає в тому, що «очікувані реакції інших людей безпосередньо включаються особистістю в організацію власної поведінки, визначаючи її стратегію і тактику». Обидві функції знаходяться в органічному взаємозв'язку. Завдяки їм соціально-психологічні очікування здатні виконувати роль провідника соціального контролю, спрямованого на особистість, та опосередковують її самоконтроль» [20].

Зазначимо, що будь-який тип раніше згадуваних очікувань несе в собі емоційне навантаження, яке детерміноване ситуацією виникнення та асоціаціями, що утворилися на цій основі. Очікувані події, реакції навколишніх можуть викликати у суб'єкта як позитивні, так і негативні емоції, і через це відповідним чином впливати на поведінкові акти.

Завершальною ланкою цілісного процесу самосвідомості є саморегулювання особистістю складних психічних актів, які входять до складу діяльності і поведінки. Досліджуючи проблему соціально-психологічних очікувань, доцільно звернути увагу на саморегуляцію поведінки, яка передбачає результати самопізнання і емоційно-ціннісне ставлення до себе. М.Боришевський зауважував, що «...саморегуляція поведінки особистості простежується в кожному елементі соціально-психологічних очікувань. Завдяки соціально-психологічним очікуванням процес саморегуляції поведінки стає детермінованим не тільки тими внутрішніми утвореннями, які в інтегрованій формі складають структуру самосвідомості особистості, але також тим реальним досвідом спілкування, взаємодії з оточуючими, в процесі якого очікування підлягають соціальній апробації» [6, с.24]. Рівень саморегуляції поведінки особистості визначальним чином впливає на рівень сформованості психологічної культури особистості.

Соціально-психологічні очікування тісно пов'язані з ціннісними орієнтаціями особистості. Очікування, сподівання, прогнози – власне і є її суб'єктивними уявленнями, орієнтаціями. Вони представляють в тій чи іншій ситуації інтерес для даного індивіда, засвідчують актуальність, важливість розв'язання певного завдання, і, таким чином, виступають як значущість, цінність.

Визначаючи місце ціннісних орієнтацій в структурі особистості, Б.Ананьєв писав: «...спрямованість особистості на ті чи інші цінності складає її ціннісні орієнтації. Ціннісні орієнтації передбачають стабільне, оцінкове і дієве ставлення людини до дійсності, інших людей, самої себе та діяльності» [2, с.301]. Як бачимо, в даному визначенні і, зокрема, в контексті соціально-психологічних очікувань, поняття «ставлення» є ключовим. Згідно з теорією «ставлень» особистості [13], «...ціннісні орієнтації виступають, з одного боку, як конкретний вияв ставлення особистості до навколишнього середовища, а з іншого – як система настановлень, які регулюють поведінку

особистості в різних життєвих ситуаціях». Звісно, визначальний вплив на зміст соціально-психологічних очікувань мають ставлення індивіда, зокрема, оцінні. Оцінні ставлення одне до одного є не тільки результатом розуміння іншої людини, а й розуміння взаємин, що склалися між людьми, які взаємодіють. Ставлення до себе на основі зіставлення себе з іншими і виступають в ролі своєрідного орієнтира соціально-психологічних очікувань. Очікування особистості – це суб'єктивні орієнтації, які складають ядро ціннісно-сислової сфери особистості і, на наш погляд, є визначальним чинником у формуванні психологічної культури особистості. Ставлення до інших людей є цінністю, яка, за висловом С.Рубінштейна, складає «основу людського життя, її серцевину» [17, с.637].

Щоб оцінити людину, її вчинок, поведінку, треба її сприйняти, зрозуміти і кваліфікувати прояв її різних якостей з точки зору ціннісних орієнтацій даної спільноти, а також орієнтацій особи, яка оцінює [7].

У ціннісних орієнтаціях відображаються очікування індивіда, його сподівання, прогнози, прагнення, цілі, вимоги. Ціннісне ставлення до індивідів в одній ситуації спонукає і впливає на формування такого ж очікуваного ставлення до них в наступних ситуаціях. Соціально-психологічні очікування, що базуються на ціннісних орієнтаціях особистості, а не на поверховій, ситуативній інформації, яка має низьку стійкість і значну варіативність, володіють високим рівнем асиміляційності. Це пояснюється тим, що система ціннісних орієнтацій складається в процесі соціалізації і виховання й виступає центральним утворенням самосвідомості особистості.

Для оптимізації управління соціальною групою керівнику важливо знати ті уявлення і очікування, які склалися в міжособистісних контактах, стосунках, взаєминах з членами даної групи стосовно його соціальної ролі. Важливо здійснити класифікацію членів міжособистісної взаємодії за властивостями їх очікувань. Це – необхідна умова вибору правильної стратегії спілкування керівника з будь-якою групою [2]. Оскільки нерідко в умовах залежності однієї людини від іншої дійсні ставлення не

проявляються, а приховуються, маскуються, пізнати очікування підлеглих – важливе завдання для керівника, успішне розв'язання якого вимагає від нього наявності спеціальних психологічних знань [13, с.3].

У теорії ролей соціальні рольові очікування посідають провідне місце. Задана суспільством модель ролі інтерпретується як система рольових очікувань, що має суттєвий вплив на формування особистості. «Прийняття ролі іншого, тобто уявлення себе на місці партнера по взаємодії виступає основним чинником ефективної міжособистісної взаємодії. При цьому індивід прагне привести свої соціально-психологічні очікування стосовно партнера по взаємодії у відповідність з його соціальними ролями» [19]. Підтвердження взаємних рольових очікувань, єдиний резонансний ритм, співзвучність переживань учасників взаємодії в науковій літературі отримало назву «соціальної конгруенції».

Індивід одночасно може входити в п'ять-шість соціальних груп, зокрема: сім'я, трудовий колектив, спортивна команда, церковна громада тощо. У будь-якій групі індивід керується очікуваннями, сподіваннями, прогнозами, які складають своєрідну систему очікувань. Таким чином, у кожній спільноті повинна мати місце окрема система очікувань. Але ці системи очікувань не є ізольовані і такі, що діють автономно – вони утворюють складну систему соціально-психологічних очікувань. Ця складна система очікувань індивіда здійснює орієнтувальний вплив не тільки на зміст міжособистісної взаємодії в межах окремої спільноти, але й поза її межами. Вона впливає на вибірковість контактів, ставлень, настановлень, що засвідчує її органічний зв'язок з ієрархією цінностей. Система соціально-психологічних є продуктом соціокультурної системи суспільства. Індивід спочатку приймає рішення про входження до певної соціальної групи, наприклад: вступ до університету, одруження, проходження курсів підвищення кваліфікації. Отримавши належність до певної спільноти, він починає виконувати певну соціальну роль, яка спонукає виникнення і дотримання низки обов'язків, системи очікувань. Рольові очікування – це

зовнішня оболонка, яка окреслює контури соціальної ролі. Вони виступають своєрідним фоном, змістовим наповненням діяльності індивіда в спільноті. Таким чином, свідомий вибір входження індивіда в ту чи іншу спільноту зумовлений системою соціально-психологічних очікувань. Це свідчить про те, що соціально-психологічні очікування – складне психологічне утворення, детерміноване соціальними чинниками, що має визначальний вплив на психологічну культуру особистості.

У контексті дослідження малої групи особливої актуальності набуває взаємозв'язок соціально-психологічних очікувань і соціальних настановлень. Соціальні настановлення – фіксована в соціальному досвіді особистості, групи, схильність сприймати й оцінювати соціально значущі об'єкти, а також готовність особистості чи групи до певних дій, орієнтованих на ці об'єкти.

Соціальні настановлення використовують, вивчаючи ставлення особистості як члена спільноти до перебігу групових подій, процесів соціалізації, саморегуляції, а також для прогнозування можливої поведінки особистості в певних ситуаціях. Соціально-психологічні очікування – це суб'єктивні орієнтації, в яких соціальні настановлення виступають одним із провідних складників.

С.Рубінштейн наголошував, що настановлення несуть вибіркоче ставлення до чогось значущого для особистості. Будь-які настановлення – це настановлення на якусь лінію поведінки, і цією лінією поведінки вони й визначаються [17].

Варто зазначити, що соціальні настановлення передбачають спрямованість індивіда та активність у якомусь виді діяльності, загальну схильність до дії, стійку орієнтацію на певні об'єкти, яка зберігається доти, поки очікування індивіда виправдовується. Таким чином, соціальні настановлення успішно функціонують доти, доки соціально-психологічні очікування індивіда підтверджуються.

Одним із проявів соціальних настановлень є «пророцтва самореалізації». Інколи індивіди поведуться так, як від них цього очікують. Індивіди, які

очікують високого рейтингу, отримують більш високий рейтинг, ніж ті, хто очікує низькі оцінки на свою адресу. Це своєрідне настановлення, налаштування чи навіть програмування себе на певний результат, перебіг подій» [12, с.144].

Соціально-психологічні очікування, бажання, наміри, досвід суб'єкта є особливими детермінантами перцептивної ситуації. Їх необхідно враховувати, коли пізнання іншої людини розглядається як основа не тільки для розуміння партнера, але й для встановлення з ним узгоджених дій, особливих взаємин.

«На основі зовнішнього боку поведінки ми немовби «читаємо» іншу людину, розшифровуємо значення її зовнішніх даних» [17, с.634]. Звісно, що уявлення про іншу людину тісно пов'язані з рівнем власної самосвідомості. Зв'язок цей двоякий: з одного боку, багатство уявлень про самого себе визначає і багатство уявлень про іншу людину, з іншого боку, чим повніше ми розкриваємо іншу людину, тим більш різноманітним та глибшим стає і уявлення про самого себе. «Під час пізнання іншої людини одночасно здійснюється декілька процесів: і емоційна оцінка цього іншого, і спроба зрозуміти його вчинки, і зміна стратегії поведінки та побудова стратегії власної поведінки» [3, с.120].

Зіставлення себе з іншими здійснюється ніби з двох боків: кожен із партнерів уподібнюється іншому. Це свідчить про те, що аналіз усвідомлення себе через іншого знаходить відображення в таких феноменах соціальної психології як рефлексія та ідентифікація.

Соціальна рефлексія виникає в ситуаціях, пов'язаних з усвідомленням індивідом себе як члена спільноти, де виникають певні соціально-психологічні очікування та осмислення шляхів реалізації цих очікувань. Уява свого образу в свідомості іншого свідчить про органічний зв'язок соціальної рефлексії та соціально-психологічних очікувань.

Важко порушити соціально-психологічні очікування тих, з ким індивід себе ідентифікує. Це може викликати гостре почуття провини. «Соціально-

психологічні очікування – це неформальні чинники впливу на міжособистісну взаємодію малої групи. Якою мірою неформальний кодекс може бути введений в життя, залежить від тих почуттів, які виникають в міжособистісних взаєминах» [21, с.360]. Правова система може санкціонувати певні соціальні очікування, але ніколи не охоплювати їх повністю.

У повсякденному житті люди не завжди знають справжні причини поведінки іншої людини, або знають їх недостатньо. За умов дефіциту інформації, на базі попереднього досвіду та на підставі аналізу власних мотивів люди, які приписують одне одному причини поведінки, будують очікування, виходячи з цих суб'єктивних уявлень та домислів. Цей феномен у соціальній психології має назву «каузальна атрибуція». Каузальна атрибуція, стереотипія, будь-якого члена групи здійснює доволі вагомий вплив на його очікування. Якщо на підставі подібності поведінки окремого члена групи і певного патерна, який сформувався на базі попереднього досвіду, ми будемо власну уявну модель очікуваних дій, то вона не завжди може бути адекватною і відповідати реальному перебігу подій.

Соціально-психологічні очікування розглядають по мірі узагальненості, визначеності і узгодженості між собою. Чим вища міра узагальненості, тим індивіду легше орієнтуватися в змінних умовах. Але якщо узагальненість досягнута ціною відмови від визначеності, мотиваційний вплив очікувань слабшає і зростає ймовірність девіантної поведінки, тобто відхилення індивіда не від соціально-психологічних очікувань, а від групових норм. Групові норми – це результат трансформації найбільш усталених, стабільних соціально-психологічних очікувань. Соціальна поведінка індивіда, зокрема міжособистісна взаємодія його в групі, функціонує на базі певних норм, які вироблені спільно. Таким чином, не тільки відсутність мотиваційного компоненту в очікуваннях, а й пасивна позиція в спільній діяльності, стимулюють прояв девіантної поведінки індивіда. Пасивна позиція в свою

чергу сигналізує про низький вклад у створення групових нормативних очікувань, що є основним чинником відхилення індивіда від групових норм.

Невизначеність і суперечливість соціально-психологічних очікувань знижують ефективність спільної діяльності, що є передумовою міжособистісних та внутрішньоособистісних конфліктів.

У міжособистісній взаємодії малої групи, яка є об'єктом нашої уваги, можуть виникати суперечності між соціально-психологічними очікуваннями осіб та реальними проявами їхньої поведінки. Це можна пояснити тим, що «...очікування можуть виступати як суб'єктивні ціннісні орієнтації, які визначають стратегію життя індивіда» [1, с.10], а поведінка, що спостерігається нами, носить ситуативний характер. Однак, не варто забувати, що саме через створення образу позитивних дій, через навчально-виховні впливи ми можемо формувати адекватні змістові та динамічні характеристики соціально-психологічних очікувань і вести мову про оптимізацію їхнього розвитку. Таким чином, ми підійшли до одного із найважливіших питань – як оптимізувати розвиток соціально-психологічних очікувань як детермінанти психологічної культури особистості?

Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань передбачає способи і шляхи забезпечення ефективної міжособистісної взаємодії, налагодження сприятливого соціально-психологічного клімату, підвищення рівня результативності діяльності. Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань здійснюється завдяки рефлексії, ідентифікації, ототожненню, самоаналізу, порівнянню суб'єкта з іншими суб'єктами діяльності. Розширення та поглиблення когнітивної складової, диференціація образу-Я сприяють змінам в ставленні до себе та до інших учасників міжособистісної взаємодії, що позначається на діях, вчинках, поведінці індивідів. Розширення, поглиблення когнітивної складової, диференціація образу-Я здійснюються завдяки самопізнанню та самотворенню особистості. Самопізнання як процес відбувається на двох рівнях. Перший рівень характерний тим, що мають місце форми порівняння, ототожнення,

зіставлення індивідом самого себе з іншими індивідами, суб'єктами навчально-професійної та службової діяльності. Це забезпечується такими внутрішніми методами як самосприймання і самоспостереження. Другий, вищий рівень самопізнання, має місце, коли індивід оперує готовими знаннями про себе і порівнює себе у межах системи «Я – Я», тобто із самим собою. Досягнення такого рівня самопізнання можливе завдяки самоосмисленню і самоаналізу.

Оптимізуючи розвиток соціально-психологічних очікувань, необхідно розкривати важливість самоаналізу, саморозвитку, самовиховання та самореалізації індивіда. Спрямовувати формувальні впливи на зазначені вище феномени, створювати умови для аналізу власних дій, вчинків. Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань також реалізовується через самоаналіз особистістю власних результатів діяльності, виконання завдання, виокремлення своїх позитивних і негативних якостей. Особливу увагу необхідно приділяти індивідам з низьким рівнем сформованості соціально-психологічних очікувань, вони частіше повинні аналізувати свої вчинки, поведінкові патерни. Самоаналіз дає можливість розібратися в самооцінці, своїх домаганнях, знайти пояснення своєї поведінки в окремих ситуаціях міжособистісної взаємодії та поведінки значущих осіб.

Формування адекватного рівня самооцінки, рівня домагань, адекватних самоочікувань як важливих критеріїв соціально-психологічних очікувань здійснюється завдяки процесу самопізнання, самоаналізу. Зміни у когнітивній складовій спонукають зміни в емоційно-ціннісній складовій, що відбувається завдяки рефлексії. Кількісні і якісні зміни емоційно-ціннісної складової, а саме зміни в оцінці та ставленні індивіда, спонукають зміни в їхніх висловлюваннях, поведінці, тобто в конативній складовій. Рефлексія як аналіз власної діяльності, своїх вчинків та якостей, які в ній проявляються, «обслуговує» становлення самооцінки як здатності суб'єкта аналізувати свій внутрішній світ і на цій основі формувати відповідні регуляторні системи.

Одним із пріоритетних завдань, завдяки якому здійснюється оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань – є створення суб'єкт-суб'єктних стосунків між учасниками взаємодії.

Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань здійснюється через підвищення компетентності індивіда в спілкуванні, що розширює його дійові можливості, змінює взаємини з оточуючими. Індивід, оволодіваючи можливістю спрямовувати дії інших учасників взаємодії, впливає на оточуюче середовище. Всі ці зміни в поведінці індивіда, в його міжособистісній взаємодії спонукають до змін в його самосвідомості, котрі в свою чергу змінюють поведінку і його внутрішнє ставлення до інших учасників взаємодії. Це в свою чергу дозволяє нам вести мову про взаємозв'язок соціально-психологічних очікувань та психологічної культури особистості.

Особливої уваги потребують індивіди з низьким та надміру низьким рівнями домагань та неадекватною самооцінкою, що і є основною причиною низького рівня сформованості у них соціально-психологічних очікувань і відповідно відсутня психологічна культура поведінки. Провідними напрямками роботи з цими індивідами повинна виступати: психокорекція – спрямована на усунення деструктивних проявів психіки, а саме: неадекватного рівня домагань та самооцінки, відсутність об'єктивних критеріїв оцінки власної поведінки, які є наслідком негативного впливу соціальних і особистісних чинників; розвиток недостатньо сформованих рефлексивних, оцінних складових самосвідомості, які значно сповільнюють особистісне зростання індивіда загалом і соціально-психологічних очікувань як механізму самосвідомості особистості зокрема; формування навичок самоаналізу, самовиховання, саморегуляції своїми психічними станами, почуттями, діяльністю.

Індивідів, які володіють високим рівнем сформованості соціально-психологічних очікувань, не варто залишати поза увагою. Основна мета формувальних та розвивальних впливів повинна полягати у закріпленні

здобутків особистісного розвитку та подальшого поглиблення, розширення та удосконалення кількісних та якісних показників критеріїв високого рівня сформованості соціально-психологічних очікувань.

Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань є важливим складником у системі підготовки спеціаліста. Отримані знання, навички конструктивної міжособистісної взаємодії, вміння планувати, прогнозувати перебіг подій, поєднувати толерантність і вимогливе ставлення до учасника взаємодії, узгоджувати власні дії з діями інших членів групи – позитивно впливають на рівень сформованості саморегуляції, підвищують психологічну готовність молодого фахівця, сприяють стабілізації соціально-психологічного клімату на майбутніх робочих місцях, вказують на високий рівень психологічної грамотності особистості.

Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань впливає на розвиток здатності особистості до саморегуляції, що сприяє становленню творчої, соціально відповідальної особистості із загостреним почуттям нового, критичним ставленням до навколишнього світу, глибоким розумінням сенсу людського існування, усвідомленням свого місця і ролі серед інших, що свідчить про високий рівень сформованої психологічної культури особистості.

У контексті морального розвитку особистості необхідність діяти відповідно до очікувань, сподівань, зокрема значущих інших, для особистості стає необхідністю. Таким чином, соціально-психологічні очікування належать до таких психічних явищ, у рамках яких особистісне, індивідуальне найбільш тісно стикається з соціальним, а формула «Я хочу бути таким, яким мене сподіваються бачити інші» [20, с.115] стає пусковим механізмом соціальної активності, детермінантою психологічної культури особистості.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 338с.

3. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник / Г.М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 364с.
4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Пер. с англ. М.Б.Гнедовский, М.А.Ковальчук. – М.: Прогресс, 1986. – 422с.
5. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. – М.: Наука, 1978. – 311с.
6. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников: Дис. ... в форме науч. докл. д-ра психол. наук: / НИИ психол УССР. – М., 1990. – 77с.
7. Боришевський М.Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / Мирослав Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416с. (Серія «Монограф»).
8. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М.Проколієнко. – К.: Радянська школа, 1989. – 608с.
9. Кузікова С.Б. Життєві цінності як складова професійного становлення студентів-психологів // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. – К., 2007. – Т.ІХ. – Ч.6. – С. 223–227.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 302с.
11. Линчевский Э.Н. Психологические аспекты взаимопонимания. – М.: Знание, 1990. – 112с.: ил
12. Майерс Д. Социальная психология: Пер с англ. С.Меленевская и др.– СПб. – Изд-во «Питер», 2000. – 688с.
13. Мясищев В.Н. Психология отношений / Под ред. А.А.Бодалёва. – М.: Ин-т практ. психол. – Воронеж: НПО «Модек», 1995. – 356с.
14. Попович І.С. Оптимізація розвитку соціально-психологічних очікувань у студентській групі. – Херсон, ПАТ ХМД, 2013. – 204с.: іл., табл.. – Бібліогр.: с.197–202.

15. Попович І.С. Соціально-психологічні очікування в людських взаєминах. – Херсон: ВАТ ХМД, 2009. – 240с.: іл., табл.. – Бібліогр.: с.216–228.
16. Роджерс К.Р. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: монография. / Пер. с англ. О.Кондрашовой, Р.Кучкаровой. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464с.
17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Изд-во Питер, 2000. – 712с.: ил.
18. Савчин М.В. Духовна парадигма психології: монографія / Мирослав Савчин. –К.: Академвидав, 2013. – 252с. (Серія «Монограф»).
19. Савчин М.В. Соціальна психологія: Підручник. – Дрогобич: Відродження, 2000. – 274с.
20. Титаренко Т.М. Чого чекаю від життя (психологічний зміст поняття «життєві домагання») // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. наук. пр. – К., 2004. – В. 8(11). – С.3–13.
21. Тищенко С.П. Особистісні сподівання як форма прояву самосвідомості // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. – К.: Рад. школа, 1976. – В.15. – С108–115.
22. Шибутани Т. Социальная психология. Пер. с англ. В.Б.Ольшанского. – Ростов н/Д: «Феникс», 2002. – 544с.